

SARI UYGURLAR'IN DİLİ

Saadet ÇAĞATAY

1957 de ölen¹ S. E. MALOV'un son yayımlarından olan "Sarı Uygurların Dili" (1957. Ak. Nauk SSSR, Alma Ata), kısa olmakla beraber çok değerli bir eserdir. MALOV bu eserin içindeki malzemeyi 1909-11, 1913-1915 yıllarında Rus Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan Orta ve Doğu-Asya Araştırma Komitesinin gezisi esnasında toplamış, Sarı Uygurların arasında da bir yıldan fazla müddetle kala bilmiştir. Eserin içindekiler 3-7 s. ye kadar Önsöz, 11-154. s. ye kadar Sözlük, 157-196 sahifeye kadar da Gramer kurallarından ibarettir.

Bugün Sarı Uygurlar, Türk halkının en Doğu'da oturan bir zümresini teşkil ederler. Çin'in Kansu ilinin güneye doğru uzanan Gançjou ve Tszütsüan yolu üzerindeki step ve dağlık bölgede otururlar². Kendilerine verdikleri asıl adları *Sarıg Yugur*'dur, yani Uygur sözcüğü bir metatezle hecesini değiştirmiştir. Fakat vadide oturanlara *oylug*, dağlık yerlerde oturanlara da *taglug* derler. Nüfusları ortalama onbin kadardır. Bütün yabancı ırk ve unsurlar arasında sıkışıp kalan halkların mukadderatı gibi, bunlar da günden güne azalmakta ve günün birinde sadece tarihçe bilinen bir Türk unsuru olarak kalmağa mahkûm bulunmaktadır. Bunlar gibi yavaş yavaş erimekte olan bir zümre de malûm olduğu üzere en Batıda oturan Karayımlardır. Bu kavmin, bin yıldan fazla ırk ve dil bakımından yabancı halklar arasında bulunmasına rağmen, halâ da bir kısmının dillerini koruyabilmiş olması, dikkati çeken tarihî bir olaydır. Çevrelerinde Çinliler, Moğollar ve Tangutlar oturmakta ve bunları yavaş yavaş kendilerine benzetmektedirler. S. E. MALOV bu eserinin Önsöz'ünde (4 s.) "Diğer Türk halkından birinin, kısa bir müddet sonra kolaylıkla anlayabildiği bu düzgün türkçeyi, nasıl koruya bildiklerine ilk bakışta hayret etmek gerekiyor;

¹ Ölümünden sonra A. INAN, "Türk Dili" Nr. 75, 1957 de "S. E. MALOV" başlığıyla bir makale yazmıştı.

² Etnografik bilgi olarak bk. P. Matthias Hermanns "Uiguren und ihre neuentdeckten Nachkommenn" Anthropos 1940-41, XXXV-XXXVI, türkçeye çevrili S. BULUÇ, tarafından Türk Dili ve Ed. Dergisi, 1947, C II, Nr. 1-2 "Uygurlar ve yeni bulunan soydaşları" başlığıyla yapılmıştır.

onlar bunu sadece ailelerinin içinde korumuşlardır” demektedir. Sarı Uygurlar, itikat bakımından budist ve şamanist-dirler; böylece kelime hazineleri içinde islâm tesiri olmadığı gibi, ar. ve fars. sözcükler de asla bulunmamaktadır. Fakat tabiidir ki, çevrelerinde bulunan Çin ve diğer kavimlerin tesiriyle başta idarî kelimeler olmak üzere, bir çok çince ve moğolca sözcükler bulunmaktadır. Dinleri budist (-lamaist) olduğuna göre, budist tabir ve ıstılahlarıyla Sanskrit ve tibetce sözcüklerin bolca bulunduğu da eserin geniş sözlüğünde görülmektedir.

Dil bakımından en göze çarpan olaylardan biri, vokal ahenginin (Karayımlarda da olduğu gibi) bozulmuş olmasıdır. Meselâ bir çok kelime ve fiil kökleri hem kalın hem ince vokalle söylene bilmektedir. Bunun ne dereceye kadar ilerilemiş olduğunu tesbit etmek için, bu kavmin arasında bulunmak ve araştırmaları bilhassa bu yönden yapmak gerekmektedir kanısındayım. Verilen bir çok misallerden edindiğimiz intiba, bu olayın henüz tamamlanmamış olduğudur ki, başka türlü her iki şekil de aynı zaman da konuşulamazdı. Her iki vokal sırasında da bulunabilen bazı sözcükleri gözden geçirelim:

1) *pil-, pıl-* ‘bil-’ |*kün, kun* ‘güneş’ | *ün-, un-* ‘çık-’ | *irk, ırk* ‘baht, tali, mesut fal’ | *ser-, sar-* ‘sar-, at-’ | *tagey, tagıy* ‘dayı’ amca’ | *selgin, salkın* ‘serin, soğuk’ | *ündün, undun* <*öndün*, ‘şark’ *ündünden* ‘doğudan’|, *yigit, yıgut*, ‘yiğit, delikanlı’. Bazı sözcükler de bir kaç şekilde kaydedilmişlerdir:

ını, ene, eni ‘küçük kardeş’ | *tus, tūs, tθş* ‘göğüs, tōş’ | *uzu, uze, uzi* ‘kendi’ (özü) | *uş, üş, üç* ‘üç=3’ *üçüki* ‘üç birlikte’ | *koñıl, kθñıl, kuñıl* ‘gönül’ | *kumis, komos, kümıs, kümθs, kümüs* ‘gümüş’ | *yıgır, yiger, cıgır, ciger* ‘geyik’

2) Büyük ahenk kaidesi bozulmuş olduğu gibi, küçük ahenk kaidesi (dudak benzeşmesi) de bulunmamaktadır, yuvarlak vokalden sonra düz, düz vokalden sonra seyrek olmakla beraber yuvarlak gelebilmektedir, meselâ: *koñıl* ‘gönül’, *kumis* ‘gümüş’, *yogın* ve *yogun* ‘kalın, yoğun’, *yugurnı, yugurnıñ* ‘Uyguru, Uygurun’ *yolnu* ‘yolu’; *oguluñga* ‘oğluna’; *agur-* ve *agır-* ‘hastalan-’, *azuk* ‘azık, yiyecek, *aluster*’ -al-, kap-, *saçust-* ‘saç-, serpele-’, *ayuster-* ‘şikayet et-, söylen-’; Bunların yanında aynı kelime türlü vokallerle söylene bilir: *yigen, yegen* ‘yeğen’, *küter-, kütür-, ketür-* ‘götür-; Sözcükler üzerine getirilen ekler de ahenge uymaz: *mızge* ‘bize’, *uzunge* ‘kendine’, *seniñga* ‘sana’, *sıkten* ‘eşikter’, *erktiğ* ‘kuvvetli’. Bunlardan aidiyet eki *-ki* eski türkçenin vokal uyumunu devam ettirmekte hattâ bazı sözcüklerde *-ko, -go* şekillerinde

de görülmektedir: *pugınko* 'bugünkü', *tagınko* 'dünkü' < *tañ-kün-kü*; *piringo* 'daha evvelki' < *burun-gu*; *mındago* < *munda-gu*, < *bunda-ki* 'buradaki'; Fakat bu ek eskiden de düz vokalle olan sözcüklerde düz kalmıştır: *içindeki* 'içindeki', *işteki* 'içteki', *yandaki* 'yan taraftaki'.

3) konsonlarda eski türkçenin *d* sesi bu lehcede *z* olmuştur: meselâ: *adak* > *azak* 'ayak', *adırl* > *azırl*- 'ayrıl-', *udu*- > *uzu*- 'uyu-', *bod* > *poz* 'boy, vücut', *eder* > *ezer* 'eyer', *bedük* > *pezik* 'beyük, büyüük'. *id*- > *iz*- 'gönder', *izet*- *izit*- 'göndert-', vb. Eski *b*- sesi *p*- olmuştur. *bol*- > *pol*- 'ol-', *baş* > *pas*, *paş*, *beg* > *peg*, *bag* > *po* 'bağ-', *bod* > *poz* 'boy' tek tük eski *b*-lerin *v*- olduğu da görülmektedir. *bolsa* < *vosa* 'olsa'. *ş* sesi *s* olduğu gibi bazan da *ç* olmaktadır, *kişi* > *kisi*, *baş* > *pas* ve *paçım* 'başım'.

Çok göze çarpan özellik *y*-protezdır: *yir* 'er, erkek', *yiz* 'iz', *yiñ* 'en', *yiñne* 'iyne', *yem* 'em(ilâc)', *yürdek* 'ördek', *yürgen*- 'öğren-' *yürget*- 'öğret-', *yıgaş* 'ağaç', *yulum* 'ölüm'.

4) İsim tasriflerinde genitif ve akkuzatif tonsuz seslerden sonra *-tiñ*, *-ti*, tonlu seslerden sonra *-niñ*, *-ni*; bazı sızıcılardan sonra *-diñ*, *-di*: Gen. *attıñ* 'atın', *tastıñ* 'taşın', *pastıñ* 'başın', *kızdıñ* 'kızın'.

" *yolnuñ*- 'yolun' *pegniñ*, *pegnin* 'beyin', *yugurnıñ* 'Uygur'un'.
Akk. *attı* 'atı', *aştı* 'aşı', *azaktı* 'ayağı'.

" *yolnu* 'yolu', *pegni* 'beği', *yugurnı* 'Uygur'u', *yernı* 'yeri'.
yunnu 'yünü'.

" *kızdı* 'kızı', *kθzdü* 'gözü' gibi.

5) Bazı kelimeler ekler alarak başka bir kelime ile kaynaşır: Genitif datifle *kızdıñ-ga* 'kıza', *tagnıške* < *tag-niñ iş-ke* < *tag-niñ iç-ke* 'dağın içerisine'; Lokatifle: *malnışte* < *malnuñ iç-te* 'sürü içinde (malın içinde) Ablatifle: *malnıšten* < *malnuñ içten* 'sürü içinden (mal içinden)'. Buna benzer birleşmeler diğer kelime çeşitlerinde de görülmektedir: *akınıške* < *aka ini işki* (iki) 'büyük ve küçük kardeş iki- (si birlikte); *akınibes* < *aka ini beş* 'büyük ve küçük kardeş beş (i birlikte); *mındakıp* < *mındag kılıp* < *muntag kılıp* 'böylece'.

6) Datif diğer Doğu ve Kıpçak lehcelerindeki gibi *-ka*, *-ga* 'dır: Umumiyetle tonludan sonra *-ga*, tonsuz sonsese de tonsuz *-ka* gelir, *agıs-ka*, *axis-ka*, 'ağza', *koltık-ka* 'koltuğa', *iške* 'içe', *yıgaşka* 'ağaca', *agıl-ga* 'ağıla', *kız-ga* 'kıza', *sug-ga* 'suya', *tag-ga* ve *takka* 'dağa'.

7) Lokatif *-ta* *-da* aynı kaideye uyar: *anda* 'orada' *mında* 'burada' *paçında* 'başında', *kayda* 'nerde'. *ay-ta* 'ayda', *iş-te* 'içte', *içinte* 'içinde', *yıl-ta*, *yıl-te* 'yıldı'.

8) Ablatif *-tan, -dan, -nan* ve *-tın,-tin, -dın,-din* gibi eski şekiller de vardır:

andan 'ondan', *mından* 'buradan', *tagdan* 'dagdan', *üdünden* 'Doğudan' *arttan*, 'arkadan', *axıstan* 'ağızdan', *paştan* 'baştan', *açatan* 'babadan' *poztın* 'boydan (vücuttan)', *kaştın* 'kaçtan', *kolaştın* 'kulaçtan'. *uştin* 'üçten', *küzdin* 'gözden', *küz içindin* 'göz içinden'.

9) Çokluk eki *-lar,-ler,-tar,-ter,-nar,-ner*: *otaglar* 'memurlar', *sejdiğ-lar* 'kadınlar', *kisiler* 'kişiler', *küzegiler* 'güveyleyler', *azaktar* 'ayaklar' *attar* 'atlar', *erenner* 'erkekler'.

9) Şahıs zamirleri Şark Türkçesi ve Kıpçak lehcelerinde olduğu gibi 1. ş. *men*, 2.ş. *sen*, cemi: *sler*, 3.ş. *ol*, 1.ş.c. *mis* 'biz'

Gen.	<i>meniñ</i> <i>miñen</i>	<i>seniñ</i>	<i>sler-niñ</i>	<i>aniñ</i>	<i>mıs-tiñ</i>
Dat.	<i>maga</i> <i>maña</i>	<i>saga</i> <i>saña</i>	" -ge	<i>aña, aga</i>	<i>mızge, mızge</i>
	<i>meniñge</i>	<i>seniñge</i> <i>seniñga</i>	"	{ <i>aniñni,</i>	
Akk.	<i>meni</i>	<i>seni</i>	" -ni	{ <i>anı, anısın</i>	<i>mıstı</i>
L.	<i>mende</i>	<i>sende</i>	-te	<i>anta,</i>	<i>mısta</i>
Abl.	<i>menñdin</i>	<i>seniñdin</i>	" -tin	<i>andan</i>	<i>mıstın</i>

Eky. *andag*. İşaret zamiri *pu* fakat çekimlerde *m-* önsesle:

muniñ, muga, moga, muni, mini, mında, mıntan, mında, mındag. Soru zamiri *ka* ve *ne*, mutavaat zamiri de *üz* üzerinden çekilir, burada dikkati çeken yönü de dat. *kaga* 'nereye', *kan* 'kim, nasıl, nerde' şekillerin bulunuşudur. *men* büzülmüş şekil genitiv *meniñ* yerinde kullanılmaktadır. *anası men mla yulk kalgan deptro* 'anası benim çocuğum öldü der (deyip dir)'.³

10) Sayılarda: bu lehce Eski Türkçede olduğu gibi³, ondalıklarda küçük sayı öne alınarak kullanılan tek lehcedir, bilindiği gibi eski lehcelerimizde, uygurca ve köktürkçede bir yigirmi= 11, üç otuz =23 vb. dır, Sarı Uygurlarda kısmen bu usulü devam ettirmektedirler: *per yığıрма*=11, *peşığıрма*=15, *per otus*=21, fakat MALOV'un bu

³ Bu sayı sistemi vaktiyle W. BANG tarafından keşfedilmişti, bk. J. MARQUART "Die Chronologie der alttürkischen Inschriften" Leipzig 1898.

Bu lehcenin sayıları hakkında S. E. MALOV "K izuçeniyü turetskih çislitelniñ" Sb. Ak. Nauk SSSR, 1935.

eserinden anlaşıldığı gibi, yeni sisteme göre ondalıklardan sonra da *uçon per* = 31 uçon bir, *türt eneş* < dörtön üç = 43, *pison per* < beşon bir = 51, *altön per* < altion bir = 61, şeklinde de söylenile bilmektedir.

11) fiillerde dikkati çeken taraflar, fiil tabanlarının, bilhassa faktitiflerin çok zengin oluşu, meselâ. -t-, -d-, -r-, -tur-, -dur-, -tır-, -dir. -ter-, -tir-, -kır-, gır-, -ız-, -gız-, -kut-, -gut- gibi.

12) -gış, -kış eklerinin hal partisipi ve aynı zamanda halin çekim şeklinde de kullanılışı: *vargış* 'varan', *aytkış* 'söyleyen', *yene men Nuncanga vargış*, *Nuncanga aytkış* 'yine ben N-a varırım (ve) N-a söylerim'. Bunun yanında -gaçı, -gıçı şeklinin de hal partisipi olarak mevcudiyetini belirtelim.

Gerundiflerde: -a, -u, -e, -i, -ıy yanında -o vardır, MALOV sual işaretiyle a+u birleşmesini tahmin ediyor, bence -u, sesi burada bir çok yerlerde 0 olduğu gibi, -u'nun o ya geçmesi olarak düşünülebilir; -p (atıf) gerundifinin -v şekli ve -ıu şekli de vardır.

13) Dilek kipi: 1. ş. -in < -ayın, *perin* 'vereyim', *kalin* 'kalayım' *alin* 'alayım', *karein* 'bakıyım', < *kara-yın* < *kara* 'bak'. -gay, -kay şekli de 1. ş. olarak kullanıla biliyor: *aytkay* (ben) söyleye(m), *kelgey* 'gele', *polgay*, *polgiy*, *vugay* 'ola' < *bolgay*. Dilek 1. ş. cemi-ina şeklinde, bir -a eklemekle olur:

parina 'varalım', *surina*, *suraina* 'soralım', *kelina* 'gelelim', *yırlına* 'yırlayalım', *içine* 'içelim'.

Istikbal eki ve partisipi -gu, -go, -go'dur: *kelgo* 'gelecek', *pargo* 'varacak' *yigo* 'yiyecek', *oynago* ' oynayacak'; *aytkıla vargo* 'söylemeğe gidiyorum',

14) Dilek ve şart olarak -nser, -sar şekilleri gösterilmektedir, fakat bunun üzerinde fazla bilgi verilmediği gibi, misal de yeter derecede değildir; -n-sa-erür'den töremiş olabilir.

etinser, *etünser* 'edinse idi', *as içinser* 'yemek yese idiniz'. -sar ile: *karasar* (baka idi) bakın' < *karasa erür?* *yarasar* 'yardım ede idiniz', < *yarasa erür?*

15) En çok dikkati çeken husus, i- fiilinin eski şekli olan er- 'in canlı oluşudur. Gramer çok kısa olduğundan bunun üzerinde de fazla bilgi verilmemiştir, ama yardımcı al-, *kaltur-* vb. arasında bu er- fiili de gösterilmiştir (190 s.) Bunun muzari'i er < erür, muzari -tır, -dır yerine geçtiği gibi, şahudi mazi -di yerine de geçer, *yok er* 'yoktur', *par er* 'vardır' < *yok erür*, *bar erür*. *polgan er* ola idi, < *bolgan erür*; *bolgimes er* < *bolgu ermes erür* 'olmaya idi', bu eski

erür burada *ere* şeklinde de görülmektedir: *algimes ere* 'almaz, almayacak'; *salgışire* 'koya idi' (sala idi).

16) Gramerlerimizde cevher fiilinin muzari'i olarak alınan *-dır* <*turur* koşaçı (kopula) yanında bu lehcede *-dro* şekli de vardır, her halde < *dır ol* birleşmesinden meydana gelmiştir⁴. Gösterilen örneklerden hal üzerine bazan yalnız *-dır* gelir: *yıghy-dır*, metatezle *yulgydır* 'ağlıyor', *agırda-dır* 'agıyor', <*agirt-a-dır*; *içu-dır* 'içiyor'. Fakat *diy-dro* 'diyor' < *diyü turur ol* şekli de vardır, umumiyetle bu şekil daha yaygın olsa gerek: Meselâ *yok-tro* 'yoktur' <*yok-turur ol. sen ogul-tro* 'sen oğul-sın'. Gerundif ve partisiplerden sonra: *tep-tro* 'demiştir' <*de-p turur ol. kap-tro* 'kalmıştır' <*kalıp turur ol. aytıp-tro* 'söylemiştir (aytmıştır), *kep-tro* 'gelmiştir' <*kelip turur ol! parıp-tro* 'varmıştır', *tukkan-dro* 'doğmuştur' <*tog-gan tu-rur ol, uzugan-dro* 'uyumuştur', <*udugan turur ol, digen tro* 'demiştir' <*ti-gen turur ol*; Mürekkep fiillerde: *tutıvap-tro* 'kapmıştır' <*tutup alıp-tır-ol*; *togvadıp-tro* 'doğmuştur' <*togup yatıp-turur ol*; *uzuk-kap-tro* 'uyumuştur' <*uzup (udup) kalıp turur ol. bilmin-dro* 'bilmemiştir' <*bilmegen-dır ol*.

Soru eki *mi* ile: *kız var-mi-dro* 'kız var mı', *kisi var mi dro* 'kişi var mı? *kelgen mi dro* 'gelmiş mi dir?', *pezik mi dro* 'büyük müdür' < *bedük mi turur ol*.

Sarı Uygurların dili üzerinde böyle bir eser ilk defa ilim alemine sunulduğundan, bu çalışmanın değeri büyüktür. Kısa bir etütle eserin içindeki malzemeyi tam olarak aksettirmek mümkün değildir. Eserde en büyük yeri işgal eden Sözlük bölümü, şüphesiz bugüne kadar bilinmeyen bir çok kelimeyi ortaya koymaktadır ve dilimizin karanlık taraflarını aydınlatmağa yardım edecektir. Bu arada, Sözlükte güzel eski sözcük (Orhon Abidelerinde geçen *yiçe* burada < çin. 'büyük miktar' mânasında ki, O. Ab. -Lerinin (E 16) cümlesine de uymaktadır) ve teşkilleri, budist ıstılahları bulunmaktadır ki, bunlar üzerinde ayrıca durmak ve incelemek gerekiyor.

⁴ Cümle sonuna gelen *ol* şekilleri Eski Türkçe'de Uygur, Kutadgu Bilig, Atebet ül-hakayık, Rabguzi vb. bu devrin metinlerinde olduğu gibi, bugünün Kıpçak lehcelerinde (mes. Kazan lehc.) devam etmektedir, bk. R. ARAT Atebet. 131 s. § 23, ve metinde: CXLII *malı añar erklig ol* 'malı ona hüküm eder', XCIII *erke yüz haslet ol* 'ere yüz meziyettir', *harislık soñu gam ökünç hasret ol* 'harisliğin sonu gam nedamet ve hasrettir', *harislık teg erke kurug zahmet ol* 'Harislık (bir) kişiye sadece zahmettir.'

Y. ŞİNKEVİÇ, "Rabguzi Sentaksi" § 2, türkçesi Sabit S. PAYLI, İstanbul 1948, TDK, I. Horoz B-evi, *bu ne ol* 'bu nedir', *ol meniñ oglum ol* 'o benim oğlumdur'.